

УДК159.938.3:378

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ КУРСАНТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Демченко А.В., к. пед. н.,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України

У статті подано аналіз процесу формування психологічної готовності курсанта навчального закладу системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Узагальнено складники цього процесу, обґрунтовано зв'язок із професійним становленням особистості. Проаналізовано методи розвитку психологічної готовності та її критерії.

Ключові слова: психологічна готовність, складники психологічної готовності, курсанти Державної служби України з надзвичайних ситуацій, готовність до дії, складники психологічної готовності.

В статтю представлено аналіз процесу формування психологічної готовності курсанта навчального закладу системи Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям. Обобщены составляющие данного процесса, обоснована связь с профессиональным становлением личности. Проанализированы методы развития психологической готовности и ее критерии.

Ключевые слова: психологическая готовность, составляющие психологической готовности, курсанты Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям, готовность к действию, составляющие психологической готовности.

Demchenko A.V. FORMATION OF THE PSYCHOLOGICAL READINESS OF A CADET OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE TO THE PROFESSIONAL ACTIVITIES DURING THE STUDY

The article analyzes the process of formation of psychological readiness of cadets educational institutions of the State Emergency Service of Ukraine. Overviews components of the process, grounded relationship the professional development of the individual. The methods of psychological readiness and its criteria.

Key words: psychological readiness, psychological readiness component, students SES, readiness for action, elements of psychological readiness.

Постановка проблеми. Умови професійної діяльності випускників навчальних закладів системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) є важкими й часто пов'язані з особливими умовами діяльності, що включають у себе як фактори навколишнього середовища (природні катастрофи, явища техногенного походження), так і дію людського фактору (робота з постраждалими, родичами постраждалих). Важливою характеристикою професійної діяльності є наявність професійного стресу, пов'язаного з ризиком для життя, прийняттям рішень в умовах дефіциту часу, в період ліквідації катастроф – ненормований робочий день, що призводить до появи явища емоційного вигорання, а також низки негативних явищ постійної дії стресорів на особистість. Цей спектр факторів вимагає від особистості високого рівня розвитку таких особистісних характеристик, як стресостійкість, витривалість, сила волі та організованість.

Крім того, важливим складником успішної майбутньої професійної діяльності курсанта навчального закладу системи ДСНС

України є психологічна готовність до вищеописаних характеристик професійної діяльності.

Саме протягом навчання в навчальному закладі відбувається практичне знайомство з професією й формування психологічної готовності до виконання покладених на особистість обов'язків.

Отже, проблема формування психологічної готовності курсанта до виконання професійних обов'язків є актуальною та потребує детальної розробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення поняття психологічної готовності, яке презентується в психологічних словниках, не є однозначним, але загалом розкриває цю багатоаспектну характеристику становлення особистості фахівця.

Так, зокрема, словник за редакцією В. Войтка визначає психологічну готовність як «поєднання знань, умінь, навичок з потребою у праці, що базується на зацікавленості, бажанні працювати, високому рівні трудового виховання. Готовність до конкретного виду праці виділяє певні здібності, нахили у поєднанні зі спеціаль-

ними вміннями та навичками, здобутими у процесі допрофесійної і професійної підготовки (навчання, виховання, праці). Одним із важливих показників психологічної готовності слід вважати наявність індивідуального стилю діяльності у конкретної особи, що свідчить про готовність до кваліфікованої праці, про наявність майстерності у виконанні роботи» [1, с. 143].

Найбільш повне та актуальне для системи ДСНС України визначення поняття психологічної готовності дає словник термінів надзвичайних ситуацій і визначає його як особливий стан людини, що супроводжується адекватною формою психічної напруженості й виражається в готовності людини до дій в очікуванні тієї чи іншої події. Воно включає психофізіологічні, у тому числі емоційні, механізми, які активізують діяльність людини. З позицій фізіології вищої нервової діяльності це стан готовності до дії визначається тією психологічною установкою, яку має людина в цей момент. Психологічна готовність рятувальників в умовах їхньої діяльності в надзвичайних ситуаціях виробляється шляхом психологічної підготовки, а також досвідом роботи в особливих умовах [2].

Вищезгадане поняття «готовності до дії» словником визначається як стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечують ефективне виконання певних дій. Поняття готовності до дії висвітлюється як озброєність оператора необхідними для успішного виконання дій знаннями, вміннями, навичками; готовність до екстреної реалізації наявної програми дії у відповідь на появу певного сигналу та згоду на рішучість зробити якусь дію тощо. Власне готовність до дії складається з таких компонентів, як фізична підготовленість, необхідна нейродинамічна забезпеченість дії, психологічні умови готовності [3].

Тісно взаємопов'язане з попередніми явищами й поняттям «установка», введене Г. Мюллером та Ф. Шуманом, що визначається як стан готовності до певної активності, спрямованої на задоволення певної потреби [1, с. 199]. За теорією Д. Унадзе, установка акумулює попередній досвід людини, опосередковує стимулювальну дію зовнішніх умов і врівноважує відношення суб'єкта із середовищем. Варто зауважити, що завдяки установці людина вибирає зі свого досвіду або з явищ навколишньої дійсності об'єкти для реалізації запланованих дій. Науковець також наголошував, що установка формується завдяки багаторазовому повторенню ситуації, що дає змогу задовольнити ту чи іншу потребу. У контексті навчальної підготовки така ситуація

допомагає сформувати позитивний досвід подолання труднощів професійного життя й підготувати до ефективної служби.

Дослідженню поняття психологічної готовності поклали початок білоруські вчені М. Дьяченко та Л. Кандилович, котрі визначили її як умову успішного виконання професійної діяльності, яка формується та вдосконалюється як самою людиною, так і всією системою заходів, що проводяться державою загалом [5, с. 49].

Сучасні дослідження явища психологічної готовності пов'язані з діяльністю М. Дьяченка, Л. Кондрашова, С. Максименка, О. Кокуна, О. Самонова, Б. Фурманець тощо.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення набутих теоретичних знань щодо питань психологічної готовності особистості до дій в особливих умовах, готовності до дії, установки; аналіз ролі психологічної готовності курсанта в процесі його професійного становлення; розкриття особливостей навчально-виховного процесу навчальних установ ДСНС України як середовища формування психологічної готовності до діяльності курсанта; окреслення подальших напрямів дослідження проблеми психологічної готовності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи поняття психологічної готовності, варто розглянути його в історичній ретроспективі. Так, у працях Б. Ананьева явище психологічної готовності трактується як вирішальна умова швидкої адаптації до умов праці й подальшого вдосконалення кваліфікації майбутнього спеціаліста. За своєю сутністю готовність – це поєднання стійких і ситуативних установок на активні та цілеспрямовані дії (під час навчання й із початком роботи після закінчення ВНЗ) [4].

Наукові праці сучасності, що розглядають поняття психологічної готовності, демонструють це явище з погляду різних підходів і головних елементів, тому сьогодні категорія професійної готовності в психології розглядається в контексті різних наукових підходів. Зокрема, в психології праці, військовій психології, кризовій психології, психології навчання, педагогіці тощо. Основу дослідження становитиме особистісно-діяльнісний підхід, який розглядає психологічну готовність до професійної діяльності у взаємозв'язку індивідуальних властивостей і якостей.

Так, у дослідженні Б. Фурманця психологічна готовність – це «важливий професійний стан особистості, що характеризує можливості і здатності вирішувати в екстремальній обстановці складні завдання,

швидко адаптуватися в умовах інтенсивної рятувальної роботи. Іншими словами, психологічна готовність – це складний стан рятувника» [5].

У дослідженнях О. Самонов трактує психологічну готовність як можливість особистості мобілізувати психіку, налаштуватися на доцільні дії в конкретній діяльності [10].

У дослідженнях Є. Мірошниченка основою психологічної готовності є моральні та психологічні якості особистості, співвідношення свідомості й поведінки. Дослідник також наголошує на тому, що сенсом психологічної готовності особистості є інтелектуальні, емоційні, вольові властивості, професійні та моральні переконання, потреби, знання, уміння, навички й набуті спеціальні здібності [9].

Психологічна готовність особистості в ракурсі діяльності в надзвичайних ситуацій визначається Е. Русаєвим як професійне виконання завдань на високому морально-психологічному рівні, незалежно від умов, здатність до рішучої діяльності, альтруїстичні тенденції в поведінці для порятунку постраждалих [8].

Варто зауважити, що психологічна готовність виділяється науковцями як складник професійної готовності й компетентності особистості (В. Бодров, Є. О. Климов, Т. Кудрявцев, Л. Левицька, Т. Поворознюк, О. Самонов).

Психологічна готовність виконує низку функцій, які передбачають формування особистісного сенсу участі курсантів у службовій діяльності; своєчасність і доцільність поточних оперативних службових дій; ситуативну стійкість і керованість дій у разі зростання екстремальності обстановки; відновлення вихідних характеристик психологічної структури діяльності після виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань.

Узагальнюючи сучасні погляди науковців на поняття психологічної готовності, варто зауважити, що їхні думки розділилися у двох основних напрямках:

1) психологічна готовність як стан і характеристика особистості;

2) психологічна готовність як результат синтезу навчального процесу та професійного становлення особистості.

Проте найбільш повне розуміння цього явища має об'єднати два домінуючих підходи й розглядати явище комплексно, передбачаючи врахування впливу навчального середовища на особистісні характеристики та життєвий досвід курсанта системи ДСНС України.

Детальний аналіз наукової літератури з питання психологічної готовності до професійної діяльності дає можливість стверджува-

ти про активне опрацювання цієї проблеми науковцями, а також про відсутність єдиного розуміння цього поняття. Крім того, варто зауважити, що вивчення психологічної готовності курсантів навчальних закладів системи ДСНС України знаходиться на початкових етапах і потребує детального вивчення.

Для розуміння проблеми психологічної готовності зупинимось на її складника.

Зокрема, засновниками вчення про психологічну успішність М. Дьяченком та Л. Кандибовичем виділено такі складники психологічної готовності студента:

– мотиваційний (презентує позитивне ставлення до професії, цікавість до неї та інші досить стійкі професійні мотиви);

– орієнтаційний (включає знання й уявлення про характеристики майбутньої професійної діяльності, її вимоги до особистості професіонала);

– операціональний (розкриває здатність особистості до володіння способами та прийомами професійної діяльності, необхідними знаннями, навичками, вміннями, процесами аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення тощо);

– вольовий (презентує такі характеристики особистості, як самоконтроль, уміння керувати діями, з яких складається виконання трудових обов'язків);

– оцінювальний (включає самооцінку своєї професійної підготовленості) [6].

Також у процесі формування курсанта як фахівця відбувається проходження етапів зміни ставлення до власної професійної діяльності:

1) усвідомлення соціальної цінності результату праці. Рівень усвідомлення залежить від рівня знань суб'єкта праці про вимоги до результатів праці; від ставлення до справи; від емоційних виявів суб'єкта під час діяльності;

2) усвідомлення обов'язковості виконання дорученої справи в заданих нормах;

3) свідоме застосування знарядь і засобів досягнення професійних цілей. Наявність цієї ознаки залежить від рівня теоретичної підготовки; рівня сформованості професійних умінь, навичок; адекватності емоційних виявів рівневі професійної готовності особистості;

4) усвідомлення міжособистісних взаємин (розуміння особистістю внеску інших людей у створення тих матеріальних і духовних цінностей, які вона використовує у своїй професійній діяльності).

У дослідженні В. Орел виділено чотири етапи у процесі оволодіння професією:

1. Вхідження в діяльність – особистість освоює діяльність за інструкцією, не маю-

чи власного досвіду; система професійних здібностей ще не сформована, провідною професійно важливою якістю є довготермінова й низка спеціальних професійно важливих якостей, яких дуже мало.

2. Первинна професіоналізація, яка формується зі зростанням рівня особистісного досвіду й супроводжує розвиток провідних професійних якостей, які відповідають за прийом інформації та розвиваються на базі якостей першого етапу.

3. Стабілізація – професійні здібності, що відповідають за прийом і переробку інформації, домінують. На цьому етапі професійна діяльність набуває індивідуального, притаманного для особистості характеру. Суб'єкт звертає більше уваги на прогнозування та планування діяльності в напрямі її виконання.

4. Вторинна професіоналізація, яка характеризується зміною професійно-важливих якостей від нагромадження професійно-важливих якостей до системи якостей, що засновані на власному досвіді особистості.

Отже, професійне становлення курсанта ДСНС України є складним і багатограним процесом, у контексті якого також відбувається формування психологічної готовності до виконання професійних обов'язків.

Аналізуючи процес навчання, варто визначити умови формування психологічної готовності в процесі навчання.

За даними В. Лефтерова, цілеспрямоване формування професійної психологічної готовності в представників ризиконебезпечних професій передбачає:

- ознайомлення з екстремальними факторами й ситуаціями з метою зниження чи усунення негативних емоційних реакцій на них;
- підвищення опірності до екстремальних розумових труднощів,
- розвиток винахідливості, кмітливості, ініціативи, швидкості реакцій,
- звикання до надмірних емоційних навантажень і напружень,
- навчання подолання вольових труднощів,
- розвинення якостей активності, наполегливості, мужності і сміливості,
- звикання до подолання фізичних труднощів і дискомфорту,
- підвищення витривалості й працездатності, швидкості й точності рухових реакцій,
- підвищення звичайних професійних дій зі збереженням високих результатів у будь-яких передбачених екстремальних ситуаціях,
- формування уміння володіти собою та своїми психічними станами й упевненості в собі [8].

Важливість психологічної готовності до службової діяльності ілюструє той факт, що молодий фахівець, приступаючи до виконання службових обов'язків, стикається зі складнощами, які можуть суттєво знизити результативність його діяльності, призвести до появи особистісних порушень і погіршення стану здоров'я. У дослідженні Б. Фурманець описано основні проблеми, які характерні для перших етапів становлення молодого фахівця. Зокрема, автором описані такі фактори, як безпосереднє застосування набутих теоретичних знань на практиці, вирішення нетипових завдань, прогнозування ситуації, що склалася, необхідність усунення наслідків у кризових ситуаціях, ситуація керівництва колегами, які старші за віком, самотійна діяльність щодо ліквідації надзвичайної ситуації.

У процесі навчання формування професійної готовності відбувається за рахунок поступового ускладнення навчального матеріалу зі збільшенням кількості годин, виділених на практичну діяльність, безпосередньо пов'язану з подальшою професійною діяльністю. З такою метою курсантів залучають до ліквідації пожеж, діяльності на місцях катастроф, роботи з постраждалими, діяльності, спрямованої на усунення тимчасових наслідків негоди, тощо. Отже, з поступовим ускладненням виконаних завдань курсанти закріплюють отримані в ході теоретичного навчання навички, а також діють в умовах реальної ситуації, що характеризується непередбачуваністю розвитку подій, що також має позитивний вплив на професійну адаптацію. Важливим елементом формування психологічної готовності в контексті умов навчання є наявність чіткої службової підпорядкованості та регламентованого спілкування між учасниками навчально-виховного процесу. Такі умови наближають курсантів до реальних умов спілкування в колективі, що значно зменшує стресовий характер процесу адаптації в робочому колективі. Крім того, важливості набуває діяльність служби психологічного забезпечення, яка здійснює психологічний супровід навчального процесу курсантів, їхнього психологічного стану та покликана допомогти курсантам долати кризові моменти в ході навчання, відповідно, формуючи психологічну готовність до несення служби в майбутньому. Зокрема, таку роль виконують тематичні тренінги, заходи з особистісної діагностики курсантського складу тощо. Важливим елементом формування психологічної готовності курсанта є безпосередня наближеність викладацького складу до професійної діяльності, що відіграє свого роду

роль особистого прикладу й формування образу ідеального професіонала.

У контексті формування психологічної готовності варто описати основні її ознаки. Дослідження, проведене І. Ковалем, демонструє перелік ознак, які свідчать про високий рівень сформованості психологічної готовності до виконання професійних завдань молодим спеціалістом. До цього переліку науковцем включено:

- упевненість у правильності власних професійних дій;
- швидка орієнтація в ситуаціях;
- відповідальність;
- високий рівень самоорганізованості;
- організованість і чіткість дій у виконанні професійних завдань;
- бажання досягти успіху в професійній діяльності;
- ґрунтовні знання в галузі професійної діяльності;
- високий розвиток професійних умінь і навичок [12].

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз наукової літератури з питання психологічної готовності до професійної діяльності дає можливість зробити такі висновки.

Проблема психологічної готовності є досить опрацьованою в психологічній літературі, хоча в напрямі вивчення психологічної готовності курсантів ДСНС України до професійної діяльності зроблено лише декілька кроків, що, відповідно, демонструє необхідність дослідження цього питання.

Психологічна готовність є важливим складником професійного розвитку особистості й відіграє важливу роль на перших етапах залучення молодого фахівця до безпосереднього здійснення завдань.

Система навчання навчальних закладів системи ДСНС України побудована так, щоб із поступовим ускладненням змісту навчальних предметів, практичних завдань і фізичної підготовки адаптувати курсанта до майбутньої професійної діяльності й, відповідно, підвищити психологічну готовність до несення служби.

Психологічна готовність є комплексним поняттям, яке ілюструє водночас і результат процесу навчання, і комплекс особистісних характеристик особистості курсанта.

Отже, подальше дослідження проблеми психологічної готовності зорієнтоване на пошук методів діагностики ефективності цього процесу, оновлення способів психологічної підтримки курсантського складу в процесі навчання та здійснення психологічного супроводу молодого фахівця.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
2. Словарь терминов чрезвычайных ситуаций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/emergency/524/%D0%93%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>.
3. Мещеряков Б. Большой психологический словарь / Б. Мещеряков, В. Зинченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/04.php.
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л. : Лениниздат, 1969. – 437 с.
5. Фурманець Б.І. Психологічна готовність до дій в надзвичайних ситуаціях / Б.І. Фурманець [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/voll/31.pdf>.
6. Дьяченко М.И. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.
7. Лефтеров В.О. Підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах засобами психотренінгу / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології. – Т. V : Психофізіологія. Психологія праці.
8. Экспериментальная психология / за ред. С.Д. Максименка. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2007. – Вип. 6. – С. 217–221.
9. Русаев Э.С. Психология человека в чрезвычайных ситуациях : [учебное пособие] / Э.С. Русаев. – Уфа : Учебно-методический центр по гражданской обороне и чрезвычайным ситуациям Республики Башкортостан, 2003. – 181 с.
10. Мірошніченко О.А. Показники психологічної готовності особистості до екстремальних умов життєдіяльності / О.А. Мірошніченко // Український антарктичний журнал. – 2014. – № 13. – С. 265–274.
11. Самонов А.П. Психологическая подготовка пожарных / А.П. Самонов. – М. : Стройиздат, 1982. – 264 с.
12. Коваль І.С. Умови формування психологічної готовності майбутніх рятувальників / І.С. Коваль // Молодий вчений. – 2016. – № 3. – 670 с.